

Bátoriné Misák Marianna

Zsarnói Zsarnay Lajos élete és munkássága

Doktori értekezés téziszfüzete

Debreceni Református Hittudományi Egyetem Doktori Iskolája
Témavezető: Dr. habil. Baráth Béla Levente

Debrecen
2016

A kutatás célja, témája

A 2016-os esztendő Zsarnay Lajos halálának 150. évfordulója. E dolgozat elkészítésében, megírásában nem ez volt a cél, hanem sokkal inkább az, hogy egy rendkívüli tehetséggel, elhivatottsággal bíró egyén életét és szerteágazó tevékenységét kiemeljem a 19. század méltatlanul elfeledett egyéniségei közül, s munkássága révén betekintést adjak a korszaknak a protestáns egyházakra nézve sok veszélyt és nehézséget hordozó időszakába.

A volt sárospataki diák, tudós teológiai professzor, gyakorlati teológus, hivatástudattal rendelkező lelképásztor, diétai lelkész, oktatás szervező rektor, egyházkerületi főjegyző, egyházkormányzó püspök, irodalmár Zsarnay Lajos egyéniségét, elveit, küzdelmeit, eredményeit a 19. század politikai, egyházpolitikai, gazdaságpolitikai eseményei között kíséreljük figyelemmel onnantól kezdve, hogy bekerült a Kollégium falai közé anyja azon titkolt reményével, hogy egykor majd követi elődei, a Csécsiek munkáját egy teológiai katedrán. Kezdetről fogva megmutatkozott céltudatossága, majd pedig folyamatosan körvonalazódott benne elhivatottsága. Ennek mintegy betetőződése volt, hogy a Tiszáninneri Egyházkerület meghívta a Gyakorlati Teológiai Tanszékre, amihez a kellő alapozást a Kollégiumon túl göttingeni tanulmányaival is megszerzett.

Egyedi személyisége, szerteágazó tevékenysége, a hagyományokhoz való ragaszkodása, s időnként megalkuvást nem ismerő jelleme nem jelentett számára konfliktusmentes életet, de sokak részéről elismerést igen. Ez utóbbinak köszönhető, hogy élete utolsó szakaszában a Tiszáninneri Egyházkerület püspökeként tehetett tanúságot rátermettségéről.

A téma feldolgozásának módszerei

A 19. század egyháztörténeti eseményei nincsenek megfelelően feldolgozva. Éppen ezért ennek az időszaknak eseményeit, témáit, kiemelkedő egyéniségeit kutatni időnként nehézségekbe ütközik. A legnagyobb nehézséget a kutatás kezdetén a nyomtatott forrás hiánya okozta, ez azonban csak kezdeti nehézségnek bizonyult. Különösen a levéltári források alkották munkám alapját, amit a nyomtatott szakirodalommal kiegészítve, egy teljes életképet tárulhatok az olvasó elé.

Elsőként azt a kort mutatom be a maga meghatározóival, amelyben megszületett, majd pedig a Sárospataki Kollégium 19. századi felépítését, ezen belül pedig az oktatás, az iskola társadalmának helyzetét. Lényegesnek tartom mindezt azért, hogy némi betekintést adjak annak az intézménynek az életébe, amelybe Zsarnay Lajos 1811-ben bekerült. A Kollégium több száz éves hagyományokra visszatekintő múltja és rendszere a 19. századra változást mutatott. Ennek a változásnak több összetevője volt, aminek ismertetése véleményem szerint nem hiábavaló. Hasonlóképpen a Kollégium társadalmának és az oktatás alakulásának bemutatása is lényeges része ennek a fejezetnek.

Ezt követően életének kezdeti szakaszát – születését, családi helyzetét, első oktatási intézményeit, a Sárospataki Református Kollégium falai közé kerülésének körülményeit – tárgyalom. Születési, családi, leszármazási meghatározókon arra keresem a választ, hogy mi motiválta a két alsó iskola után a pataki iskola melletti döntést. Majd a Kollégiumban eltöltött diákévei következnek, amelyekben tanulmányai során elért eredményeit ranglistákon való szereplése révén követem nyomon mind a gimnáziumi, mind pedig az akadémiai évek alatt. Tógátusként tanulmányai mellett magántanári tevékenysége és a Losoncon nevelőként eltöltött éve kerül bemutatásra. Göttingeni tanulmánya felkészülés volt a Gyakorlati Teológia Tanszéken betöltendő tanári munkájára, amit 1831-től 1861-ig teljes odaadással végzett.

A történelmi és életrajzi adatok után különválasztom a Kollégiumban végzett munkáját és a Tiszáninneri Református Egyházkerületért kifejtett tevékenységét. Ezt azonban csak a fejezetekben teszem, hiszen a valóságban nem lehet szétválasztani, a kettő egybeforrott. Mikor az Egyházkerületéért fáradozik, a Kollégiumért is teszi, hiszen az előbbi léte biztosította az utóbbi

fennmaradását. Elsőként a Kollégiumban betöltött tisztségeit veszem számba, ezt követően pedig az egyházkerületben kifejtett munkáját.

Pályájának kezdetétől fogva több fontos feladatkört töltött be. Ezen a fejezeten belül azt a kérdéskört járom végig, hogy milyen tevékenységi köröket illetve tisztségeket töltött be a pataki iskolában. Továbbá milyen magatartást mutatott akkor, amikor szeretett intézményét valamilyen támadás érte, ami létében veszélyeztette. Végül pedig, mit jelentett számára az a sajátos feladat, amit, mint diétai lelkész tölthetett be egyházkerülete delegáltjaként.

Először is, mint tanár mindent megtett, hogy intézménye hírnevét öregbítse, diákjait a jövőre kellőképpen felkészítse. Munkája részét képezte a rektor-professzori tisztség, amit minden tanár vetésforgó rendszerben vállalt. A tanításon túl, a gazdasági ügyvitel és az iskola életével kapcsolatos más feladatok is munkakörébe tartoztak ilyen esetekben. Zsarnay Lajos öt alkalommal töltötte be ezt a fontos és sok teherrel járó feladatkört.

A pataki Kollégiumért való fáradozásának különösen is kiemelkedő része az Organisations Entwurf elleni küzdelem. A Habsburg kormány centralizációs törekvései a magyarországi középiskolákra is kiterjedtek. Olyan – egyéb iránt haladó – intézkedések megvalósítását jelentette ez a rendelet, amely a pataki Kollégiumnak nem állt módjában, így 1853-ban elvesztette nyilvánossági jogát. Ezt megelőzően és ezt követően is mindent megtettek, hogy az iskola nyilvánossági joga megmaradjon, de mindhiába. Készek voltak még a jogakadémiát is megszüntetni, hogy annak anyagi részét is a gimnázium átszervezésére fordítsák, ennek ellenére sem sikerült az iskola nyilvánossági jogát megtartani. Végül mind az egyházkerület vezetése, mind az iskolaszék úgy érezte, bármit tesznek, a kormány az iskola múltja miatt nem fogja azt visszaadni. Hosszú évek és sok keserűség után végül 1860 májusában a pátens visszavonása után a nyilvánossági jogot is visszakapták.

1832-ben diétai papnak választották a pozsonyi országgyűlésre, amelyről részletes beszámolóiból tudunk. Kiténtetesként élte meg ezt a feladatot, hiszen a protestánsok részére ez rendkívüli helyzet volt. Annál is inkább, mert a protestánsok végre országgyűlés keretein belül tárgyalhatták sérelmeiket, és lelkészeik hirdethették az ígét saját felekezeteik tagjai számára. 1849-ben Apostol Pál püspökké választása után a kerület bizalmát elnyerve, egyházkerületi főjegyzővé választották. Tanári feladatai mellett innentől kezdve nagy hangsúlyt kap – különösen is a szabadságharc leverését követő elnyomás miatt – tevékenysége a kerület fennmaradása érdekében. Jogi tanulmányai és rátermettsége ettől kezdve erőteljesen megmutatkoztak. Különösen is a pátens és a miniszteri rendelet kibocsátása után kifejtett munkája miatt nyilatkoznak elismerően róla kortársai. Sajnos konkrétumokat – kevés kivételtől eltekintve – nem találtam arra nézve, hogy küzdelme valójában miben nyilvánult meg, de azok alapján, amiket felleltem, igyekszem érzékeltetni az elismerések mögötti fáradhatatlan munkát.

A következő fejezetben arra térek ki, hogy püspökké választása után, mint kerülete pásztorának, miben állt Zsarnay Lajos munkája. Püspöki tisztségbe 1860. május 1-jén iktatták be, de 1861 februárjáig még tanári feladatokat is ellát. Püspöki éveiről szintén kevés feljegyzés maradt. A temetése után elhangzott búcsúbeszéd, illetve a levéltári források képezik e fejezet alapját. Számos tevékenysége közül a legtöbb forrás az 1863-as aszály miatt kialakult nehéz helyzetet emeli ki, és azt, hogy miképpen fáradozott és próbált segíteni azokon a gyülekezeti lelkészek, gyülekezeti tagokon és tanítókon, akik az éhhalál küszöbére kerültek.

Ezt követően írásain, művein keresztül keresem azokat a sajátosságokat, amelyekben egyedül alkotott, s amelyekben teológiai gondolkodása, meggyőződése rajzolódik ki előttünk. Bemutatom nagyobb lélegzetű műveit, amelyek egyben tankönyvek is voltak. Igyekszem kiemelni, hogy miért, kiknek és milyen céllal készültek, továbbá, milyen teológiai irányzatot képviselnek.

Teológiai meggyőződését és gondolkodását az utolsó fejezetben tárgyalom. Lényegesnek tartom elhelyezni őt a korszak szellemi áramlatai között. Ehhez azonban szükségesnek vélem a 18-19. században uralkodó szellemi és teológiai irányzatok rövid bemutatását, illetve ezeknek hatását az egyházi életre egészen az egyháztagok hitéletének szintjéig. Ezek bemutatása után térek

rá Zsarnay Lajos teológiájára, elemezve azokat az ellentmondásosnak tűnő információkat, amelyek vele és teológiájával kapcsolatban felmerülnek a szakirodalomban.

Kutatási eredményeim összefoglalása

Zsarnói Zsarnay Lajos életének és munkásságának rövid összegzése

Az országot, a protestáns egyházakat érintő 19. századi események feldolgozása mellett fontosnak véltem a mikro-történeti események feltárását is. Annál is inkább, mert a századon belül a Tiszán inneni terület különösen elhanyagolt az egyháztörténeti események feltárása tekintetében. Zsarnay Lajos, mint pataki diák és tanár, oktatás szervező rektor, diétai lelkész, gyakorlati teológus, egyházkerületi főjegyző illetve püspök egész életét a Tiszán inneni területen töltötte. Így az ő életén és tevékenységén keresztül ennek az egyházkerületnek az életébe is bepillantást nyerünk.

A fennmaradt forrásokot tekintve érthetetlennek tartom, hogy Zsarnay Lajosról nem született átfogó monográfia, s úgy vélem méltatlanul mellőzte mindez idáig őt az egyháztörténetírás. Az igaz, hogy nyomtatott szakirodalom személyével és tevékenységével kapcsolatban nagyon kevés látott napvilágot, és ami meg is jelent, annak nagy része a 19. századból való és kis terjedelmű. Ezt azonban ellensúlyozzák a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában fennmaradt és megőrzött anyagok, amelyeknek segítségével sikerült Zsarnay Lajos életét, tanulmányainak idejét, a Kollégiumban és a Tiszáninnyi Egyházkerületben kifejtett tevékenységét összeállítani. A források között, illetve a nyomtatásban megjelent szakirodalmi megfogalmazások között sok tekintetben ellentmondásokat találtam, amelyeket főként a levéltári források alapján igyekeztem összhangba hozni.

Az első fejezetben a dolgozat felépítését, a Zsarnay Lajos életével, munkásságával kapcsolatban megjelent nyomtatott forrásokot ismertettem megjelenésük sorrendjében, illetve tematikájuknak megfelelően. A korszak történelmi áttekintése, illetve a fontosabb események külön kiemelése képezi további részét a fejezetnek. A korszak vázlatos bemutatását, illetve a Sárospataki Kollégium 19. századi helyzetének ismertetését azért tartottam fontosnak, mivel nem emelhetjük ki egy egyén életét a kor eseményei közül, továbbá, mivel Zsarnay élete nagy részét a Kollégium falai között töltötte.

A következő fejezetben származásától kezdve haláláig tárgyaltam röviden élete fontosabb eseményeit. Azért beszéltem több dologról is csupán az említés erejéig ebben a fejezetben, mert vannak tevékenységének olyan részei, amelyek a maguk részletességében későbbi fejezetekben kerülnek kifejtésre. Elsőként származását, alsóbb iskoláit vettem sorra, majd a Kollégiumba kerülésének körülményeit vizsgáltam meg, amiben több ok is közrejátszott. Egyrészt a Sárospataki Kollégium kiemelkedő szerepe, a partikuláris rendszer jelentősége, amely évszázadokra visszamenőleg árasztotta el Patakot tehetséges diákokkal. Másrészt az a tudatos döntés, amelyet anyja a nemesi illetve a családi meghatározók miatt hozott. Tanulmányai során, különösen az akadémiai szinten a diákok között felállított tanulmányi rangsorban általában az első vagy a második helyet töltötte be. Magán- és nyilvános tanárként segítette a rábízott kisebb diákok tanulását. Ösztöndíjasa volt annak a Jettin-Alapítványnak, amely csak kitűnő tanulmányú, árva diákokat támogatott. Teológiai tanulmányai mellett, jogi tanulmányokat is folytatott. Mindkét szakon oly mértékű előhaladást mutatott, hogy előbb a jogi karon kérték fel tanársegédnek, majd pedig külföldi tanulmányútra javasolták, hogy a Gyakorlati Teológiai Tanszéken megüriült állásra, mint professzor térhessen vissza. Mivel ezt ő maga is fontosnak tartotta, 1829 és 1831 között a göttingeni egyetem hallgatója volt. Itteni tartózkodásáról keveset tudtam meg, csupán püspökéket írt levele árult el néhány fontosabb adatot arról, hogy hogyan élt, kik voltak a tanárai, és milyen konkrét tanulmányokat folytatott. Hazatérve egészen 1861-ig a Kollégium tanára volt, több ízben betöltve a rektori tisztséget is. 1834-ben megnősült. Felesége Lácza Szabó Ágnes, a volt tanár és lelképásztor Lácza Szabó József leánya. 1849-ben az egyházkerület főjegyzőjévé választották, majd 1860-ban püspökké. Élete utolsó szakaszában betegségek gyötörték. Feleségét 1859-ben

elvesztette. Hat gyermeke közül haláláig csupán kettő lett családos. 1866-ban halt meg, temetése június 13-án volt.

A harmadik fejezetben a Sárospataki Kollégiumban betöltött tisztségeit és az Organisations Entwurffal szemben kifejtett tevékenységét tárgyaltuk. Először azt néztük meg, hogy milyen volt ő, mint tanár és kolléga. Arra vonatkozólag, hogy milyen tanár volt, azokat a megemlékezéseket elevenítettük fel, amelyek halála után hangzottak el. Elismerő szavakkal, dicséretekkel illették tanári mivoltát, tevékenységét, egyéniségét, elhivatottságát. Sosem feledkezett meg arról, hogy tanításával és személyes példamutatásával a jövő nemzedékéért felelős. Egy esetet, az Erdélyi Jánossal való viszonyát emeltük ki külön, hiszen köztudott, hogy a kettőjük kapcsolata nem volt felhőtlen. Kerestük a választ, hogy mi volt ennek az oka, illetve kinek van igaza. Az eseményeket mindkét oldalról – a Zsarnay és az Erdélyi János oldaláról is – megvizsgáltunk. Bemutattuk azokat a forrásokat, írásokat, amelyek az egyik vagy a másik oldaláról elfogultságot mutatnak. Igyekeztünk, hogy egyik fél felett se törjünk pálcát, hiszen mindent a maga összefüggésében kell látnunk. A Kollégium gyakorlatában minden professzornak vetésforgó rendszerben a rektori tisztséget is vállalnia kellett. Zsarnay több ízben töltötte be ezt a feladatkört. A Kollégium Új épületének építése, az Ótemető iskolakertté való átalakítása, az Organisations Entwurf kiadása és az azzal szembeni harc, majd pedig a császári pátens kibocsátása és az ellene való küzdelem mind egy-egy ciklusához tartoztak. Ezekon felül pedig számos egyéb tevékenység volt még része ennek a feladatkörnek, amit tehetségéhez és tudásához mérten lelkiismeretesen végzett. A Kollégium élete nagyon nehéz lett az Organisations Entwurf kiadása után. Ezt az egyébként haladó szellemű rendeletet a protestánsok elutasították. Egyrészt sértette autonómiájukat, másrészt számukra a gyakorlati megvalósítása nehézségekbe ütközött, hiszen teljesen más berendezkedés szerint éltek. Azok a követelmények, amelyeket az Entwurf előírt, több területen állították a Kollégiumot nehézségek elé. Egyrészt nem volt meg a kellő tanári létszám, másrészt pedig az az anyagi fedezet, amivel ezt, illetve a többi követelményt megvalósítsák. Természetesen, ha kezdetben nem is, de 1852-től kezdve mind az egyházkerület vezetése, mind pedig a tanári kar megtett mindent, hogy átrendezze az intézményt az Entwurfban előírtak szerint. Azonban minden igyekezetük hiábavalónak bizonyult, mert hiába szüntették meg a jogakadémiát, hiába csoportosították át pénzeket, hiába vettek fel tanárokat, hiába készítettek pontos kimutatásokat, s küldték azokat fel több ízben is az illetékes hatóságokhoz, a végső válasz az volt, hogy a kormány nincs meggyőződve a tanárok erkölcsi és politikai feddhetetlenségéről. Akkor is ez volt a hivatkozási alap, amikor 1853-ban elvették az iskola nyilvánossági jogát, amit a protestáns pátens visszavonása után kapott csak vissza.

A negyedik fejezetben két fontos tevékenysége került kifejtésre. Az egyik a diétai papi munkája, a másik pedig a protestáns pátens elleni küzdelemben vállalt és kifejtett tevékenysége. Az 1832-től összeülő pozsonyi országgyűlésen az egyházkerület küldötteként mint diétai pap szolgált. Leveleiből nyerünk betekintést abba a tevékenységbe, amit ő maga kitüntetésként élt meg. A maga nemében valóban rendkívüli dolog volt, hogy egyáltalán összeült az országgyűlés, illetve hogy arra a kerületek lelkészeket delegálhattak, hogy a saját felekezetükhöz tartozók számára istentiszteleteket tartsanak. Az események közvetlen átélője lehetett, de ugyanúgy csalódottja is, hiszen a protestánsok erőfeszítései rendre hiábavalóknak bizonyultak. Az a kevés siker, amit 1848-ig sikerült elérniük, a szabadságharc kirobbanásával és bukásával nem valósult meg a gyakorlatban. Sőt az azt követő megtorlás, illetve a centralizáló kormány rendeletei megnehezítették a protestáns egyházak életét. Ezek között is legsúlyosabb volt az 1859. szeptember 1-jén kiadott császári nyílt parancs és az azt követő miniszteri utasítás. Ez a rendelet a protestánsok háromszáz éves alkotmányát akarta megszüntetni, s létüket egy teljesen, az uralkodótól függő alapra helyezni. A Tiszáninneri Egyházkerület is gyűlést hívott össze, amelyen felirat megfogalmazását és annak az uralkodóhoz való felküldését, majd pedig Bécsbe delegáció küldését határozták el. A feliratot Zsarnay mint az egyházkerület főjegyzője fogalmazta, majd pedig intézkedett annak az uralkodóhoz való felküldéséről is. A fejezetben belül ennek a feliratnak a bővebb ismertetését adom, amelyből szépen kiviláglik Zsarnay jogokban való jártassága.

Továbbá annak a delegációnak is tagjává választották, amely 1860 januárjában felutazott Bécsbe, hogy egyházát az uralkodó előtt képviselje. A delegáció nem járt sikerrel, mivel a császár nem fogadta őket. Munkájuknak azonban mégis volt eredménye, hiszen megszületett a *Tájékoztató*, amire a gyülekezetek lelkészeinek rendkívüli szüksége volt, mivel a kormány a pátens kihirdetésére őket szemelte ki, a kerületeket és az espereseket megkerülve. Több összetevőnek köszönhetően 1860. május 15-én a császár visszavonta a pátens.

A következő részben püspöki tevékenységének mozzanatait tárgyaltam. 1860. május 1-jén iktatták be püspöki tisztségbe, amit egészen haláláig, 1866-ig hűséggel töltött be. Sajnos a levéltári források életének ebből a szakaszából hiányosak, ezért csupán néhány fennmaradt eseményre tudtam fókuszálni. Ezek között is kiemelkedik az 1863-ban pusztító aszály miatti nehézségekben játszott szerepe. Az egyházkerület több lelkipásztor, tanítója és gyülekezeti tagja éhezett. Miután belföldön nem tudott kihez, külföldre fordult segítségért. Reményei ezen a területen nem voltak hiábavalók, mert a külföldi protestáns egyházak részéről meg is érkezett a segítség. A hazai sajtóból erről nem értesülünk, de a hollandiai protestáns egyházéból igen.

Irodalmi tevékenysége – amelyet a hetedik fejezetben belül fejtettem ki –, széleskörű. Munkáinak zöme egyházi jellegű, ami alól a görög-magyar szótár jelenti az egyetlen kivételt. Ez utóbbiért 1858-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Művei közül a legismertebbek a Paptan, a Keresztyén erkölcstudomány, Apologetika. Munkáit diákjainak tankönyvvül szánta. Ezért szinte minden műve előszavában hangot adott annak, hogy kiknek, milyen céllal készíti könyvét. Ezeknek értékes voltát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy több közülük második és harmadik kiadásban is megjelent a későbbiek során. Teológiai gondolkodását és irányvonalát tekintve ezekben a munkákban időnként következetlenséget tapasztalhatunk, ha megvizsgáljuk a kor szellemi áramlatait. Több temetési- és egyéb témájú beszéde is maradt fenn, amelyeknek nagy részét még teológiai tanársága idején mondott el.

Az utolsó fejezetben teológiáját ismertettem. Mielőtt azonban ennek konkrét tárgyalásába kezdtem, fontosnak tartottam ismertetni a kor szellemi irányzatait, illetve azoknak hatását a hitéleti gyakorlatra. Különösen is azt vizsgáltam, hogy melyek azok az irányzatok, amelyek a 19. században érvényesültek, és milyen szinten voltak hatással a lelkipásztorok és a gyülekezeti tagok magatartására, templomi életére. Mindez azért fontos, mert ezek a szellemi áramlatok meghatározták a gondolkodást, beszivárogtak az oktatási intézmények tananyagaiba, áthatották az egyházat. Zsarnay Lajos teológiáját kutatva többféle vélekedéssel találkoztam. Megpróbáltam ezeket sorba venni, melléjük állítva Zsarnay saját vallomáson alapuló állásfoglalását. Művein és prédikációin keresztül betekintést nyerhettem teológiájába. Azok a hatások – Schleiermacher, racionalizmus, liberalizmus –, amelyek érvényesültek a kor gondolkodásában, részben megmutatkoznak, részben elutasításra találnak nála. Számba véve a különféle vélekedéseket Zsarnay gondolkodásbeli meghatározottságáról, arra a megállapításra jutottam, hogy – amellet, hogy ő saját bevallása szerint a szupranaturalizmus híve volt – teológiája eklektikus volt. Európai korszerűség jellemezte, miközben saját utat keresett.

Tézisek

1. A tárgyalt korszakban a Sárospataki Református Kollégium kiemelkedő szerepe vitathatatlan. A partikuláris rendszernek – amely ekkor még él –, s az ebbe tartozó iskoláknak köszönhetően a tehetségek áramlásának Patakon évszázados hagyománya volt. Az, hogy Zsarnay Lajos alsó iskolái után Sárospatakon folytatta tanulmányait, egy nemesi és családi hagyományokkal bíró, de törpe birtokos család életében tudatos döntés volt. Nemcsak a Kollégium kiemelkedő szerepe miatt, de Zsarnay tehetsége, s nem utolsósorban anyja, Csécsi Zsuzsanna gondolkodása miatt is. A műveltség bizonyos fokán lévő nő számára nyilvánvaló volt a Kollégium társadalmi felemelkedést biztosító és motiváló ereje, hatása.

2. Az általános történetírás a korszakban az önkényuralmi rendszerrel szembeni magatartást passzív rezisztenciának nevezi. Ez azonban így nem helyes. Zsarnay jelszavával tudnánk visszaadni a protestánsok álláspontját: „egy hajszálnyit sem engedni törvényes jogainkból”. A passzív ellenállás nem azt jelentette, hogy nem csináltak semmit, hanem azt nem tették, ami sértette a protestáns egyházak autonómiáját. Az Organisations Entwurf magyarországi középiskolákra való kiterjesztése nehéz helyzetbe hozta a protestáns iskolákat. Bár a rendelet haladó szellemű volt, kezdetben elutasították, később azonban azt látjuk, hogy az elhatárolódás nem volt teljes, hiszen annak hasznos voltát igyekeztek beépíteni az iskola mindennapjaiba.

3. A császári nyílt parancs, vagyis a pátens kiadása a magyarországi protestáns egyházak autonómiájának megszüntetésével fenyegetett. Míg az iskolákat szabályzó rendeletnél az elhatárolódás nem volt teljes, addig a császári nyílt parancs esetében a protestáns egyházak teljesen elhatárolódtak annak végrehajtásától. Ebben a nehéz történelmi időszakban az egyházkerület életében Zsarnay Lajos személyisége, rátermettsége, jogban való jártassága meghatározó volt.

4. A 19. század során összeülő reformországgyűlések a protestánsok számára fellélegzést hoztak, hiszen újra visszakapták annak lehetőségét, hogy egyházuk helyzetét törvényes úton képviselhetik. Zsarnay Lajos életében különleges és rendkívüli módja volt a szolgálatnak az az időszak, amit egyházkerülete delegáltjaként diétai papi minőségben tölthetett. Ez a tevékenység magában hordozta politikai kapcsolatai kiépítésének a lehetőségét és annak becsatolását az egyház életébe, gyakorlati mindennapjaiba. Leveli, amelyeket az országgyűlés eseményeiről Apostol Pálhoz írt, forrásértékkel bírnak.

5. Irodalmi tevékenysége kifejtése közben mindig a hasznosság elve lebegett a szeméi előtt. Műveit minden esetben tankönyvnek szánta, így sosem feledkezett meg azokról, akiknek készítette. Ezekben és ezekből teológiai gondolkodása, irányvonala követhető nyomon, csakúgy, mint prédikációiból és egyéb beszédeiből. Munkáinak, prédikációinak száma szemlélteti elhivatottságát és fáradhatatlanságát.

6. Teológiai irányvonalának megítélése megosztja az egyháztörténészeket. Véleményem szerint Zsarnay Lajos teológiai gondolkodása eklektikus volt. Ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy európai korszerűség jellemezte, hiszen a nyugat-európai teológia is összetett volt ebben az időben. Színezte a teológiáját az ortodoxia öröksége és Schleiermacher, de mindezekkel együtt a supranaturalizmus képviselőjeként írhatjuk körül teológiai álláspontját. Tulajdonképpen saját utat keresett, ezért egyszerre volt nyitott, de kritikus is a korabeli teológiai áramlatok iránt.

7. Zsarnay Lajos Sárospataki Kollégium megmaradásáért, a Tiszáninneri Egyházkerület autonómiájának sértetlenségéért vállalt küzdelmei nem csupán mikro-történeti vagy regionális

szinten jelentősek, hanem túlmutatnak mindezekeken. Munkássága erőteljesen hatott a teológiai- és az egyházi közéletben általában. Közegyházi tevékenysége is élénkítő hatással volt a hazai egyházpolitikai életben.

The Life and Work of Lajos Zsarnay of Zsarnó

Aim and Object of the Research

The year of 2016 is the 150th anniversary of Lajos Zsarnay's death. The aim of preparing and writing this thesis was not to commemorate this event, but to pick out the life and the diverse activities of an individual with extraordinary talent and commitment from the unfairly forgotten personalities of the 19th century, and through his work to give an introduction into an era that held many dangers and difficulties for the Protestant Churches.

The personality, principles, struggles and achievements of Sárospatak student, professor of theology, practical theologian, committed church minister, minister of the Hungarian Diet, academic rector, vice bishop and ruling bishop, literary author Lajos Zsarnay are followed through the political, church political, economic political events of the 19th, starting from his entering the gates of the College with his mother's secret hope that one day he would succeed his predecessors, the Csécsis in a theological chair. He showed resoluteness from the very beginning, and his commitment grew constantly. The fulfilment of all this was when the Cistibiscan Church District invited him to the Department of Practical Theology, for which position he gained due preparation outside the walls of the College, during his studies in Gottingen.

His unique personality, diverse activities, adherence to tradition, and sometimes uncompromising character did not provide him with a life void of conflicts, but was highly recognized by many. This is proven by the fact that during the last phase of his life he could testify of his suitability as the bishop of the Cistibiscan Church District.

Research Methods

Church historical events of the 19th century are not properly processed. It is exactly due to this that to do research on the events, themes, and prominent personalities of this period is sometimes difficult. The biggest difficulty at the start of the research was the lack of printed resources, but it proved to be only an initial difficulty. It was the archival sources that formed the basis of my work, which was completed by printed literature, thus making it possible to present an overall picture of Zsarnay's life before the reader.

First, the time he was born in is presented with its determinants, and then the 19th century structure of the Sárospatak College, including education and the social situation of the school. I consider it essential to give some insight into the life of the institution where Zsarnay started his studies in 1811. The centuries-old past and system with its traditions showed some signs of change by the 19th century. This change had more components, a description of which is not in vain, in my opinion. Similarly, introducing the community and the development of education of the College is an essential part of this chapter.

After this the initial phase of his life is discussed – his birth, family situation, the first schools, the circumstances of moving into the Sárospatak Reformed College. By birth, family and ancestry determinants I was trying to find out what motivated him to move to the Patak school after two elementary schools. This is followed by his college years: I was trying to follow his study results by looking at the rankings both during the high school as well as the academic years. Besides his college studies his private teacher activities and tutoring in Losonc are presented. His studies in Gottingen were a preparation for the Practical Theology Chair which he held with full devotion from 1831 to 1861.

After the historical and biographical data his College work and his Church District activities are treated separately. However, this separation works only in the chapters: in reality they cannot be separated; the two are synonymous. When he devotes all his efforts to the Church District, he does it for the College too, since the existence of the former provided the survival of the latter. First, his College positions are taken into account, then his work in the Church District.

Since the beginning of his career he held several important positions. This chapter deals with the following questions: What circle of activities and positions did he hold? What was his attitude like when his beloved institution was attacked or its existence was in danger? Finally, what did being a minister of the Hungarian Diet mean for him?

First, as a teacher he did everything for the reputation of the institution and to prepare the students adequately for the future. A part of his work was being an academic rector, a position in which the professors took turns. In such cases, besides teaching, economic management and other tasks related to the life of the school belonged to his work. Lajos Zsarnay held this important and burdensome position five times.

A particularly prominent part of his commitment to the College is his struggle against Organisations Entwurf. The centralization efforts of the Habsburg government included the Hungarian secondary schools as well. This otherwise progressive regulation demanded the implementation of such measures which the Sárospatak College was unable to meet, thus it lost its right of publicity in 1853. Before and after this all efforts were made to preserve the right of publicity for the school, but in vain. They were ready to close the Law Academy in order to be able to spend more on reorganizing the high school; however, they did not succeed to keep the right of publicity for the school. Finally, both the leadership of the Church District and the school board felt that whatever they did, the government would not return that right due to the past of the school. After many years and a lot of bitterness, finally in May 1860, after the revocation of the edict, the right of publicity was returned to the school.

Zsarnay was elected as diet minister in 1832 and was delegated to the National Assembly in Pozsony as we are informed from his detailed reports. This task was an honour for him, since this was an extraordinary situation for Protestants. All the more so because the Protestants had the possibility to discuss their grievances in the parliament; and ministers were there to preach to the members according to their denominations. In 1849, after the election of Pál Apostol as bishop, Zsarnay won the confidence of the Church District and was elected as vice bishop. From then on, besides his teaching responsibilities, he placed great emphasis on his activities for the survival of the District – particularly because of the repression after the defeat of the revolution. His skills in legal matters and suitability are strongly manifested. It is especially due to his work after the issuing of the edict and the governmental order that his contemporaries speak of him with appreciation. Unfortunately, I was not able to find specifics concerning the content of this struggle - with few exceptions -, but on the basis of what I have found I try to convey the tireless work behind the recognitions.

The next chapter looks at the work of the “shepherd” of the Church District, after he was elected bishop. Zsarnay was inaugurated on 1 May 1860, but continued teaching until February 1861. Only few records are left from his years as bishop. Farewell speeches said at his funeral, as well as archival sources are the basis of this chapter. Out of his manifold activities most of the sources highlight the difficult situation that was brought about because of the 1863 drought, and how Zsarnay tried to help those church ministers, church members and teachers who came to the brink of starvation.

Following this, through his writings I look for features in which he created something unique, and in which his theological thinking and beliefs may emerge before us. I introduce his larger monographs which also were used as textbooks for students. I try to point out why, to whom and for what purpose they were written, and what theological tendencies they represent.

His theological thinking and beliefs are discussed in the last chapter. I consider it essential to locate him among the intellectual currents of the era. To do so, however, I find it necessary to present the intellectual and theological trends prevailing in the 18th-19th centuries, as well as their impact on church life as far as to the spirituality of the church members. Then I turn to the presentation of Lajos Zsarnay’s theology, analyzing those seemingly contradictory pieces of information that emerge in literature in connection with his personality and theology.

Summary of the Findings of the Research

A Brief Summary of the Life and Work of Lajos Zsarnay of Zsarnó

It was considered important to process not only those events of the 19th century that involved Hungary and the Hungarian Protestant churches, but also to detect the micro-history events of the time. The 19th century Cistibiscan Church District is a particularly neglected field of research within church history. Lajos Zsarnay, as a student and a teacher of the Sárospatak College, a rector responsible for academics, a minister of the Hungarian Diet, a professor of practical theology, a vice bishop and eventually a ruling bishop, spent all his life in the region. Thus, through his life and activities we may get an insight into the life of the Church District as well.

Regarding the amount of the available resources it is inexplicable that no comprehensive monograph has been published on Lajos Zsarnay; church history writing has unfairly ignored him. It is true that very few printed literature dealt with his work and person, and most of them were rather brief and published in the 19th century. However, this is compensated by the surviving materials preserved by the Archives of the Sárospatak Reformed College, which made it possible to compile most segments of his life, studies and activities at the College and in the Church District. In several cases contradicting data have been discovered between the printed literature and the other materials; attempts have been made to bring these into agreement on the basis of the archival sources.

The first chapter presents the structure of the thesis, and the printed sources related to the life and work of Lajos Zsarnay in order of appearance, and according to different themes. A historical overview of the era and highlighting some important events form the rest of the chapter. It was considered important to provide a schematic representation of the era, and a description of the situation of the Sárospatak College in the 19th century, since an individual life cannot be viewed separately from the events of the time, and since Zsarnay spent most of his life among the walls of the Sárospatak College.

The second chapter discusses briefly the most important events of his life, from his birth to his death. Several events are only mentioned here, because there are parts of his activity, which in turn are explained in detail in later chapters. First, his social background and his elementary school years are recounted followed by an examination of the circumstances that led him to the Sárospatak College: a number of reasons seemed to play a role. On the one hand, it was the prominent status of the Sárospatak College, and the significance of the 'particular school system', which for centuries had flooded the College with talented students. On the other hand, it was a conscious decision, made by his mother due to aristocratic and family determinants. During his studies, especially at the academic level, he usually ranked the first or second with his study results. As a private and public instructor he tutored the younger students entrusted to him. He won the scholarship of the Jettin-Foundation, which supported only orphaned students with excellent study results. Besides his theological studies, he pursued legal studies as well. He made such a progress in both programs that first he was appointed as assistant teacher at the law school, and later was offered a possibility to study abroad with the hope that he would return as a professor to the vacant position at the Practical Theology Department. As he himself considered this important, he studied at Gottingen University between 1829 and 1831. Little is said about this period, since only a letter written to his bishop had some important details about how he had lived, who his teachers had been and what specific courses he had taken. After his return he was a college professor until 1861, he repeatedly filled in the rector's position as well. In 1834 he got married. His wife, Ágnes Lácza Szabó, the daughter of former teacher and minister József Lácza Szabó. In 1849 he was elected as vice bishop of the Church District and then as bishop in 1860. During the last period of his life he was tormented by diseases. He lost his wife in 1859. Out of his six children only two had a family before his death. He died in 1866; he was buried on 13 June.

The third chapter discusses the positions he occupied at the Sárospatak College and his activities against the 'Organisations Entwurf'. First, he is looked at as a teacher and a colleague. In order to show what he was like as a teacher, the commemorations that were made after his death were revived. His teaching activities, personality, and commitment were recalled with appreciation and praise. He never forgot that with his way of teaching and personal example he was responsible for the future generation. A special case is highlighted, a case related to János Erdélyi, since it is known that their relationship was not cloudless. The chapter seeks to find out the reasons and tries to judge which party was right. The events are examined from both sides. Resources and writings are introduced that express bias on either side. The aim is not to condemn either side, since everything should be seen in its context. Traditionally, professors were taking turns to fill in the rector's position in the College. Zsarnay repeatedly held this function. Significant events were linked to each of his turn: constructing the New College building, transforming the Old Cemetery into a School Yard, the release of the Organisations Entwurf and the fight against it, and eventually issuing the imperial edict and the struggle against it. In addition to these, many other activities belonged to this function which Zsarnay conscientiously carried out with his best talents and knowledge. The life of the College became very difficult after the release of the Organisations Entwurf. This, otherwise progressive regulation was rejected by Protestants. First, it violated their autonomy; on the other hand, its practical implementation was difficult, since they lived in a completely different system. The requirements set out in the Entwurf hindered the functioning of the College in several areas. On the one hand, they did not have a sufficient number of teachers; on the other hand, they did not have the financial resources to cover that need and other requirements. Of course, if not initially, but starting in 1852, the leadership of the Church District as well as the Faculty Members made every effort to reorganize the institution according to the new requirements. However, all their efforts proved futile, because even if they closed the Law Academy, even if they reallocated funds, even if they employed new teachers, even if they made accurate reports and sent them to the competent authorities on several occasions, the final answer was that the Government was not convinced of the teachers' political and moral integrity. This was again the point of reference when in 1853 the school was deprived of the right of publicity, which it could retain only after the withdrawal of the Protestant edict. In the fourth chapter two of his important activities are pointed out. One is his activity as a minister of the Hungarian Diet, the other is his struggle against the Protestant Edict. He served as a minister delegated by the Church District at the Diet of Pozsony starting in 1832. From his letters we may gain an insight into the activities he considered as an honour. It was indeed an extraordinary thing that the Diet could meet at all, and that the Church Districts could delegate ministers who would lead worship services according to the denominations of the members. He witnessed the events directly, yet he shared the disappointment as well, since the efforts of the Protestants proved futile. The little success they succeeded before 1848, failed in practice with the outbreak and the fall of the revolution. Moreover, the subsequent retaliation, as well as the regulations of the centralizing government made the lives of the Protestant Churches difficult. The worst of these was the imperial open order issued on 1 September 1859, and the subsequent government directive. This regulation wanted to end the three-century-old constitution of the Protestants, and to make their existence fully dependent on the emperor. At this point the Cistibiscan Church District also called an assembly where they decided to write a petition and send it to the emperor, and also to send a delegation to Vienna. The petition was formulated by Zsarnay as the vice bishop of the Church District, who also took steps to have it sent to the monarch as well. Chapter four provides a detailed description of the petition, from which it becomes evident that Zsarnay was an expert in law. He was also elected into the delegation that travelled to Vienna in January 1860 to represent the church before the emperor. The delegation did not succeed, because the emperor did not receive them. However, their effort finally bore some fruit; it led to the birth of the Orientation, which was very much needed among the ministers of the church, since the government wanted them to announce the edict getting round

the Church District and the senior ministers (deans) of the sub-districts. Due to several other reasons on 15 May 1860, the emperor revoked the edict.

The sixth chapter discusses moments of his episcopal activity. He was inaugurated as bishop on 1 May 1860 and held that position until his death in 1866. Unfortunately, the archival sources from that period of his life are incomplete, thus only some events are in focus. One such event is the role he played during the devastating drought in 1863. Several ministers, teachers and church members were starving. Since there was no one to turn to in the country, he sought help outside the borders. His hopes were not in vain, because the help of the foreign Protestant Churches arrived. The national church press did not report on this, but the press of the Dutch Protestant Church did.

His extensive literary activities are introduced in the seventh chapter. Most of his works are related to the church, with the only exception of the Greek-Hungarian dictionary. Due to the latter he was elected a corresponding member of the Hungarian Academy of Sciences in 1858. Among his most well-known works we find: *Paptan* (Theory for Ministers), *Keresztvény erkölcsstudomány* (Christian Ethics) and *Apologetika* (Apologetics). His works were meant to be textbooks for his students. Therefore, in almost all the prefaces he explained to whom and for what purpose he had written the book. These were valuable volumes: several of them had second and third editions. In terms of theological thinking and direction some inconsistencies can be detected in these works if we look at the intellectual currents of the time. Several funeral speeches and other addresses are preserved, most of which he presented as a professor of theology.

The last chapter describes his theology. Before discussing it specifically, it is important to describe the intellectual trends of the time and their impact on religious practice. Especially trends prevailing in the 19th century are examined and their impact on the attitudes and church lives of ministers and church members. All this is important because these intellectual trends influenced thinking, penetrated into the curricula of educational institutions, and permeated the church. When researching Lajos Zsarnay's theology various opinions can be found. The chapter introduces these opinions, setting beside them Zsarnay's viewpoint based on his own testimony. His works and his sermons give us an insight into his theology. Those effects – Schleiermacher, rationalism, liberalism – which prevailed in the thinking of the time, are partly manifested and partly rejected in his works. After an overview of the various opinions on Zsarnay's theological views, the chapter comes to the conclusion that although Zsarnay considered himself to be a supporter of supernaturalism, his theology was rather eclectic. It was characterized by European modernity while he was looking for his own way.

Theses

1 In the period discussed the outstanding role of the Sárospatak Reformed College is indisputable. Due to the 'particular system' – which was still alive at the time – and the schools belonging to it talented students had flowed to Sárospatak for centuries. The fact that Lajos Zsarnay continued his studies in Sárospatak after his elementary schools was a conscious decision on behalf of a noble and traditional family with smallholdings. Not only due to the outstanding role of the College, but due to Zsarnay's talent, and not least due to his mother, Zsuzsanna Csécsi's thinking. For a woman of some intellectual it was clear that the College provided social advancement and had motivating force and impact.

2 The attitude towards the totalitarian system of the era is called passive resistance by general history writing. However, this is not right. The Protestant position can be illustrated by Zsarnay's motto: "not to give up slightest of our rights". Passive resistance did not mean that they did nothing: they did not do what violated the autonomy of the Protestant Churches. Extending the *Organisations Entwurf* to the secondary schools in Hungary created a difficult situation for Protestant schools. Although the regulation was progressive, it was initially refused, but later we

find that distancing themselves was not complete, since they tried to integrate its usefulness in the everyday life of the school.

3 The release of the open imperial order (edict) threatened the autonomy of the Protestant Churches in Hungary. While distancing themselves from the regulations controlling the schools was not complete, the Protestant churches distanced themselves fully from the implementation of the imperial order. Lajos Zsarnay's personality, aptitude, and skills in law were decisive in the life of the Church District in this difficult historical period.

4 The reform diets during the 19th century made the Protestants give a sigh of relief since they regained again the possibility to represent their church in a lawful manner. For Lajos Zsarnay it was a unique and extraordinary way of ministry to be a diet minister as a delegate of the Church District. This activity gave him the possibility of developing political relations and making them relevant in the life and everyday practice of the Church. The letters he wrote to Pál Apostol on the events of the National Assembly are valuable resources.

5 The principle of usefulness had priority in his literary activities. He meant his works to be textbooks for students, so he never forgot about those whom he was writing to. His theological thinking and direction can be detected in and from these writings as well as from his sermons and speeches. The number of his works and sermons show his tireless commitment.

6 The evaluation of his theological views divides church historians. In my opinion, Lajos Zsarnay's theological thinking was eclectic. In other words, it was characterized by European modernity, since Western European theology was complex at the time. His theology was coloured by the legacy of orthodoxy and Schleiermacher, but all together he can be described as a representative of supranaturalism. He was looking for his own way; he was both open but also critical towards the contemporary theological currents.

7 Lajos Zsarnay's struggles for the survival for the Sárospatak College, and for the inviolability of the autonomy of the Church District are significant not only on a micro-historical or regional level, but even beyond. His work strongly influenced the theological and church public life in general. His public church activity had invigorating effect on national church politics.

Bátoriné Misák Marianna közleményei

2016

Misák Marianna

Zsarnay Lajos református püspök emlékezete

1. ZEMPLÉNI MÚZSA: TÁRSADALOMTUDOMÁNYI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT
16:(1.) pp. 39-42. (2016)

Folyóiratcikk/Rövid közlemény/Tudományos

2015

Misák Marianna

Hermán Mostert János (szerk.)

2. Egyházpolitika a szocializmusban: Amiről szólnak a könyvek és amiről nem

Nagyvárad: Partium Kiadó, 2015.
(ISBN:978-606-8156-71-2)

Könyv/Műhelytanulmány/Közérdekű

2014

Misák Marianna

"Minden iskolába járó leány gyermektől...": Református nőnevelés a 16-19. századi Felső-Magyarországon

3. Sárospatak: Hernád Kiadó, 2014. 211 p.
(ISBN:978-615-80132-1-5)

Könyv/Tanulmánykötet/Tudományos

2013

Misák Marianna

A pietizmus

4. In: Dienes Dénes (szerk.)

A felvilágosodás és ami utána következett. 167 p.
Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013. pp. 21-49.

(Sárospataki Teológiai Műhely; 6.)
(ISBN:978-963-89817-3-8)

Könyvrészlet/Oktatási anyag része/Oktatási
Misák Marianna

Zsarnay Lajos rövid életrajza

5. EGYHÁZTÖRTÉNETI SZEMLE 14.:(4.) pp. 38-50. (2013)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos
Misák Marianna

A Metodista Egyház kialakulása

In: Dienes Dénes (szerk.)

6. A felvilágosodás és ami utána következett. 167 p.
Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013. pp. 55-60.
(Sárospataki Teológiai Műhely; 6.)
(ISBN:978-963-89817-3-8)

Könyvrészlet/Felsőoktatási tankönyv része/Oktatási
Misák Marianna

Female and Male Roles in the 19th Century Hungarian Society, with Special Attention to the
Field of Education E Roluri feminine și masculine în societatea maghiară din sec. 19 în special în

7. domeniul educației.

STUDIA UNIVERSITATIS BABES-BOLYAI 2013/I.:(1.) pp. 64-81. (2013)

Folyóiratcikk/Szaccikk/Tudományos

2011

Misák Marianna

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Sztárai Mihály Lelkészkorúsának története

8. Miskolc: Tiszáninneni Református Egyházkerület, 2011. 131 p.
(ISBN:978-963-88905-1-1)

Könyv/Nem besorolt/Ismeretterjesztő

2008

9. Misák Marianna

Luther Márton

In: Dienes Dénes (szerk.)

A reformáció. 191 p.
Sárospatak: Hernád Kiadó, 2008. pp. 11-34.
(Sárospataki Teológiai Műhely; 2.)
(ISBN:978-963-86546-7-0)

Könyvrészlet/Felsőoktatási tankönyv része/Oktatási

2007

Dienes Dénes, Misák Marianna (szerk.)

A kezdetektől a reformációig

10. Sárospatak: Sárospataki Református Teológiai Akadémia, 2007. 146 p.
(Sárospataki Teológiai Műhely; 1.)
(ISBN:978-963-86546-6-3)

Könyv/Felsőoktatási tankönyv/Tudományos

2006

Dienes Dénes, Baráth Béla, Misák Marianna (szerk.)

A Tiszáninneni Református Egyházkerület babiloni fogsága : dokumentumok, 1948-1957

11. Miskolc: Tiszáninneni Református Egyházkerület, 2006. 154 p.
(ISBN:963-06-1308-5)

Könyv/Forráskiadás/Tudományos

Független idéző: 2 Összesen: 2

2001

Misák Marianna

Dokumentumok Karacs Terét életéből

12. SÁROSPATAKI FÜZETEK 5:(2) pp. 135-146. (2001)

Folyóiratcikk/Szakkikk/Tudományos

Misák Marianna

13. Reformáció és nőnevelés: Adatok a leányok oktatásának 17. századi történetéhez, különös

tekintettel Felső-Magyarországra

Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2001. 85 p.
(Acta Patakina; 6..)
(ISBN:963-00-7162-2)

Könyv/Tanulmánykötet/Tudományos